

Streszczenie rozprawy doktorskiej mgr. Konrada Bieleckiego pt. „Sposoby postrzegania zwierząt egzotycznych w drukach ulotnych, 1500-1650”

Celem niniejszej rozprawy jest określenie znaczenia wczesnonowożytnych druków ulotnych w procesie poznawania, opisywania i wizualizowania nowego zjawiska przyrodniczego, jakim było pojawianie się w Europie egzotycznych gatunków zwierząt w okresie 1500 – 1650. W toku analizy nie tylko rekonstruję materialne warunki wytwarzania wybranych źródeł, praktyki ich dystrybucji i lektury, ale również przyglądam się samym drukom, śledząc eksperymenty formalne i ścierające się na ich przestrzeni konwencje narracyjne, tak językowe jak i wizualne, wykorzystywane do opowiadania o wydarzeniach z udziałem zwierząt, uznawanych we wczesnej nowożytności za egzotyczne.

Na podstawie przeprowadzonych badań wyjaśniam, w jaki sposób „zoologiczne” druki wpływały na sposoby postrzegania świata przyrody i uczestniczyły w wytwarzaniu wiedzy na jego temat. Główna teza mojej pracy zakłada istnienie zjawiska dwukierunkowego transferowania wiedzy pomiędzy kulturą, którą dzisiaj nazwalibyśmy popularną, a kulturą uczoną. Demokratyczne medium, jakim były druki ulotne, mogło stać się jednocześnie przedmiotem rozrywki, jako odczytywane na głos ciekawe historie ze świata, stanowić pamiątkę z pokazów egzotycznych zwierząt organizowanych w miastach, być kolekcjonowane przez posiadaczy *kunst-* i *wunderkammer*, a w końcu stanowić źródło wiedzy na temat nowego gatunku dla lekarzy, aptekarzy, fizyków i naturalistów. Moim zdaniem druki funkcjonowały zatem w poprzek podziałów społecznych, w ramach tego, co Roger Chartier nazywał niehomogeniczną kulturą wspólną [Chartier 2019].

Na materiał źródłowy projektu składa się 131 druków ulotnych (broszur, jednostronnicowych druków aktualnych, ulotek reklamowych oraz popularnych obrazków z wierszowanym tekstem) opublikowanych w latach 1483 – 1662. Pochodzą one z najważniejszych ośrodków wydawniczych Rzeszy (Augsburg, Strasburg, Norymberga, Kolonia, Wrocław, Frankfurt nad Menem), Konfederacji Szwajcarskiej (Bazylea), Niderlandów (Antwerpia, Amsterdam, Groningen), Anglii (Londyn), Włoch (Wenecja, Rzym) oraz Francji (Paryż, Lyon). Periodyzacja jest tutaj orientacyjna i nie należy jej traktować sztywno. Wybrane ramy czasowe określają przybliżony okres zamknięty pomiędzy niezwykle ważnymi dla historii wiedzy fenomenami kulturowymi, nie poddającymi się ścisłej chronologii: rewolucją medialną początku XVI w. oraz rewolucją naukową połowy XVII w. Termin „rewolucja medialna” (niem. *Medienrevolution*) zaczerpnięty został od Johanna Burkahrda, który użył tego pojęcia w książce *Stulecie reformacji w Niemczech (1517 – 1617)*

[Burkhardt 2009]. Z kolei rewolucja naukowa rozumiana jest tutaj jako zmiana (a właściwie wytworzenie się) koherentnego paradygmatu, pozwalającego na zaistnienie tzw. „nauki normalnej” [Kuhn 2009]. Zjawiska te fundamentalne były dla konceptualizacji świata naturalnego i przemian w jego postrzeganiu, jak i w rozwoju głównego medium przekazywania wiedzy na jego temat, to jest druku. Zastosowana w tym projekcie periodyzacja określa zatem czas pomiędzy powstaniem możliwości technicznej produkcji druku ulotnego, a wytworzeniem języka i paradygmatu współczesnej zoologii, który stopniowo wypierał bardziej różnorodne formy opisu.

Popularne i tanie formy drukarskie zaczęły szerzej interesować badaczy stosunkowo niedawno. W bibliografii przedmiotu znajdują się przede wszystkim opracowania źródłowe oraz próby opisu większych kolekcji druków. W obiegu naukowym funkcjonują opracowania zespołów druków ulotnych, zestawianych ze sobą ze względu na miejsce i czas ich powstania [Jones 2010; Zawadzki 1997], czy zebranych w ramach konkretnych kolekcji [Paisey 1976]. Publikowane były także opracowania dotyczące efemeryd ze względu na podejmowaną w nich tematykę [Paas 1991]. Spośród nich szczególną rolę pełni VI tomowa praca autorstwa Ingrid Faust, która podjęła trud skatalogowania wszystkich druków ulotnych o tematyce zoologicznej [Faust 1998–2010]. Pozycja ta zawiera podstawowe informacje o proveniencji poszczególnych ulotek, miejscu ich przechowywania oraz krótki opis historycznego kontekstu ich powstania. Wymienione prace mają charakter krytycznej edycji źródłowej. Stan badań nad tymi drukami zoologicznymi, choć zaawansowany z perspektywy źródłowej, wykazuje dojmujący brak analiz kulturoznawczych, a także perspektywy porównawczej, który uzupełniam moją dysertacją.

Z perspektywy mojej pracy, najważniejszą sferą badań nad drukarstwem są rozważania kulturoznawcze, w ramach których staram się określić charakter i zasięg zmiany komunikacyjnej, z jaką wiązano pojawienie się ruchomej czcionki [Eisenstein 1980; tejsze 1983; Fevbre, Martin 2010]. Klasyczne opracowania tego tematu skupiają się przede wszystkim na książce i kulturze uczonych, często pozostawiając problem druków ulotnych na marginesie rozważań. Współcześni badacze, zajmujący się obiegiem wiedzy i informacji w społeczeństwie wczesnonowożytnym, coraz silniej podkreślają jednak bariery, z jakimi spotykali się czytelnicy książek (w tym książek naukowych); zaczynając od ceny, która nie uległa tak znacznemu obniżeniu w porównaniu do książki rękopiśmiennej, jak się to niegdyś powszechnie sądziło [Kusukawa 2012 : 37 – 41], przez brak bibliotek publicznych i ograniczony dostęp publiczności do prywatnych zbiorów [Pomian 2010 : 148 – 150], na dalekim poziomie alfabetyzacji kończąc [Chartier 2003 : 270 – 271; Burkhardt 2009 : 39].

Druk ulotny różni się także od książki tym, że jest przede wszystkim przedmiotem użytkowym, a dopiero w drugiej kolejności (i nie zawsze) kolekcjonerskim, służącym przede wszystkim przekazaniu informacji, a nie zachowaniu wiedzy, jak to miało miejsce w przypadku wczesnonowożytnych traktatów przyrodniczych [Pomian 2010 : 134 – 135].

Pierwsza część mojej dysertacji dotyczy specyfiki druków ulotnych oraz funkcji, jakie pełniły te publikacje. Wybór materiału źródłowego w oparciu o konkretny temat – zwierząt egzotycznych – uwidocznił brak ścisłej typologii oraz genologii oraz trudności dla takich rozpoznań. Wychodząc od terminologii zastosowanej tak w samych drukach, jak i historiograficznych i biblioznawczych próbach ich klasyfikacji, zastanawiam się w pierwszym rozdziale nad tym, czym właściwie druki ulotne były w czasie ich wydawania, proponując jednocześnie uwspólniającą kategorię „okazjonele” do ich opisu.

Kwestiom socjo-ekonomicznym związanym z powstawaniem okazjoneli jako specyficznych produktów kultury drukarskiej poświęciłem rozdział drugi. Interesowało mnie w nim przede wszystkim miejsce, jakie okazjonele zajmowały w ofercie oficyn, koszty ich produkcji, a także sposoby ich dystrybucji. Twierdzę tutaj, że polityki wydawnicze, to jest materialne warunki powstawania druków i obrotu nimi, są istotnymi czynnikami wpływającymi na sposób przekazywania za ich pomocą informacji. Przeznaczenie takich publikacji do szerokiej grupy odbiorców, jednocześnie uwzględniające specyficzne formy ich użytkowania, wymagało specyficznego konstruowania narracji, te zaś powstawały w ramach możliwości, jakich dostarczała infrastruktura drukarska oraz rynek czytelniczy.

Praktykom lektury i związanej z nią „niehomogenicznej kulturze wspólnej”, jak ją nazywam za Rogerem Chariterem [Chartier 2019 : 107 – 110], poświęcam ostatni rozdział tej części. Jak twierdzę, ostateczny wygląd druków i ich wpływ na „popularne” sposoby postrzegania rzeczywistości, wynikał właśnie z funkcjonowania tych publikacji w warunkach demokratycznej, w sensie dostępności, wymiany informacji pomiędzy różnymi systemami wiedzy. Dzięki temu, okazjonele funkcjonujące przede wszystkim w ramach jarmarku/festiwalu czy celebry publicznej oraz religijnej, mogły stać się pomostem dialogu, dynamizującym, jak chciał Jurij Łotman, „nieruchome warstwy historii” [Łotman 1999 : 48], jakimi były zespoły przekonań na temat świata. Uwikłanie to, jak twierdzę, jest decydującym czynnikiem wpływającym na postrzeganie zwierząt egzotycznych w kulturze popularnej, ponieważ uwidacznia wzajemne związki pomiędzy uczonością a zabawą oraz pozwala na analizę rzeczywistej roli, jaką te druki odegrały.

W części drugiej skupiam się na odniesieniu powyższych rozważań do treści konkretnych druków dotyczących zwierząt egzotycznych. W pierwszym rozdziale odnoszę

się do koncepcji wydarzenia medialnego, które rozumiem zgodnie z definicją Burkhardta, jako zespół zajęć stymulujących społeczne utrwalenie się danego medium jako ważnego nośnika informacji [Burkhardt 2009]. Rozważam tutaj relację pomiędzy narracją druków ulotnych a warunkami widzenia zwierząt, które nazywam typami widzialności. Chodzi tu z jednej strony o konkretne wydarzenie, w ramach którego dokonuje się obserwacja, na przykład pokaz zwierzęcia podczas jarmarku, z drugiej zaś – o wydarzenie w szerszym sensie, jak reformacja, konflikty religijne czy zamorskie wyprawy. Warunki widzenia zwierzęcia zostają zwykle oddane w sposobach jego graficznego przedstawienia, zaś wydarzenie medialne, stymulujące samo przedsięwzięcie wydawnicze, dzięki wytworzeniu zapotrzebowania na konkretne treści, wpływa na sposoby formułowania narracji o konkretnym fenomenie. W drugim rozdziale tej części opisałem typy widzialności, czyli konkretne sytuacje, w jakich zwierzę stawało się dostępne widzeniu (czyli widzialne) przed powstaniem druku. Pogrupowałem je w kategorie: pokaz publiczny lub prywatny, preparaty, przekraczanie porządków natury oraz widzenie zapożyczone. Moim zdaniem typy widzialności wpływały na sposoby postrzegania zwierząt przez czytelników, zapożyczających doświadczenie widzenia przy pomocy okazjoneli i odczytujących je zgodnie z kontekstem, zaproponowanym przez autorów. Te warunki i typy widzialności wpływają zaś na ogólne sposoby postrzegania natury, podobnie jak nasze współczesne widzenie i rozumienie świata przyrody konstruowane jest na przykład przez dokumentalne filmy przyrodnicze.

W kolejnym rozdziale (otwierającym część trzecią), ze względu na tabularną formę przedstawienia treści druków, przyglądam się jej poszczególnym składowym, to jest tekstom i paratekstom oraz grafice. Szczególnie interesujący jest tutaj sam kontekst przedstawień zwierząt, udział w nich gatunków z różnych ekosystemów, ludzi, wykorzystanie elementów tła i podłoża, które mają wskazywać pożądane interpretacje przedstawienia. Taka analiza pozwala na wyszczególnienie szeregu schematów, które z czasem mogły przyjmować formę przedstawień archetypowych i, pomimo zmian kontekstu, ciągle zawierać ślady pierwotnego charakteru druku.

Swoje rozważania wyprowadzam od analizy graficznej i tekstualnej teatralizacji przedstawień zwierząt egzotycznych, nazywanych tutaj dramaturgią druku. Składa się na nią rozpoznanie stosowanych przez autorów zabiegów retorycznych pochodzących z rezerwuaru języka mówionego, osadzających treść w kontekście wspólnotowej lektury oraz budujących wrażenie uczestnictwa w zapożyczanym przy pomocy druku doświadczeniu. Podobnymi cechami charakteryzuje się konterfekt zwierzęcy, jako sposób obiektywizowanego przedstawienia podkreślającego cechy szczególne konkretnych osobników oraz gatunków.

Śledzę tutaj dynamiczne i statyczne elementy przedstawień graficznych oraz to, w jaki sposób ilustracje realizowały funkcje przedstawieniową, relacjonującą sytuację widzenie, a także pozwalającą częściowo zapożyczać doświadczenie obserwacji.

Drugi rozdział trzeciej części dotyczy źródeł wiedzy o zwierzętach i sposobów ich wykorzystywania przez twórców druków ulotnych. Osobne analizy poświęcam śladom wiedzy antycznej, twórczo reinterpretowanej przez autorów, odwoływaniu się do świadków i wiadomości zasłyszanych od ludów pozaeuropejskich, mającego na celu podniesienie wiarygodności relacji, w końcu elementom eksperymentu stosowanego na zwierzęcych ciałach i przedstawionego w okazjonelach.

Część trzecią zamykają rozważania nad miejscem druków ulotnych w gabinetach przyrodników i w ramach kolekcji. W ich ramach okazjonele funkcjonowały często jako jedyne dostępne źródło wizerunku i informacji o danym gatunku. Zebranie publikacji powstałych w celach użytkowych i przemienienie ich funkcji na kolekcjonerskie, miało stać u podstaw twórczego wykorzystania druków jako źródła informacji dla powstającego właśnie przyrodznawstwa. Szeroko korzystali z nich nie tylko przyrodnicy z epoki wczesnonowożytnej, jak Konrad Gessner czy Ulisse Aldrovandi. Publikacje tego typu znajdowały się także w kolekcjach Hansa Sloana czy Johna Huntera, badaczy uznawanych już powszechnie za spełniających w swoich pracach nowożytne kryteria naukowości. Druki te kolekcjonowali także, znani z bibliofilskich zamiłowań, książęta Brunszwiku: Juliusz, Henryk Juliusz czy August II Młodszy, książę Sachsen-Gotha Ernest I Pobożny, czy szwajcarski historyk Jakob Wick [Pirożyński 1995]. Informacje pozyskane dzięki okazjonelom, czy to w formie narracyjnej, czy jako wzór przedstawienia danego gatunku, były przedrukowywane w traktatach dotyczących historii naturalnej, a także wykorzystywane w sztuce przedstawieniowej, najczęściej jako źródło metafor i alegorii.

Część czwarta, zamykająca moje rozważania, dotyczy problemu postrzegania zwierząt w kulturze wspólnej okresu wczesnonowożytnego oraz relacji pomiędzy tym co monstrualne, a tym co egzotyczne. Semioza i retoryzacja opierające się o opisane we wcześniejszych rozdziałach zabiegi formalne, składają się na sposoby programowania treści okazjoneli, które rozważam w pierwszym rozdziale tej części. Sposoby te z jednej strony były zgodne z ówczesną europejską epistemologią [Foucault 2006], z drugiej zaś otwierały przestrzeń wiedzy zoologicznej dla większej grupy odbiorców i napędzały przez to dyskusję wokół zjawisk przyrodniczych. Druk jako całość, połączenie wizerunku z narracją pisaną, czyli ikonotekst, tworzył pełnowymiarową informację i jako taki składał się na główne przesłanie publikacji, która przynajmniej we wstępnym założeniu miała stanowić pryzmat patrzenia na

dane stworzenie. Istotne znaczenie ma tutaj identyfikacja funkcji, jakie poszczególne druki ulotne miały pełnić w określonych sytuacjach, a które wpływały na zastosowane w narracji zabiegi retoryczne, jak monstrualizacja, egzotyzacja, oraz wykorzystanie ich do celów informacyjnych, satyrycznych oraz profecyjnych. Twierdzę, że elementy te złożyły się na powstanie i rozwinięcie popularnego i popularnonaukowego dyskursu dotyczącego zwierząt, którego elementy do dziś mają swoje miejsce w kulturze.